

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय परिचय
संग्रहालय क्रमांक ३२
६२

लेखक विनायक

दो. जोका

पुस्तकाचे नांव सर थॉमस

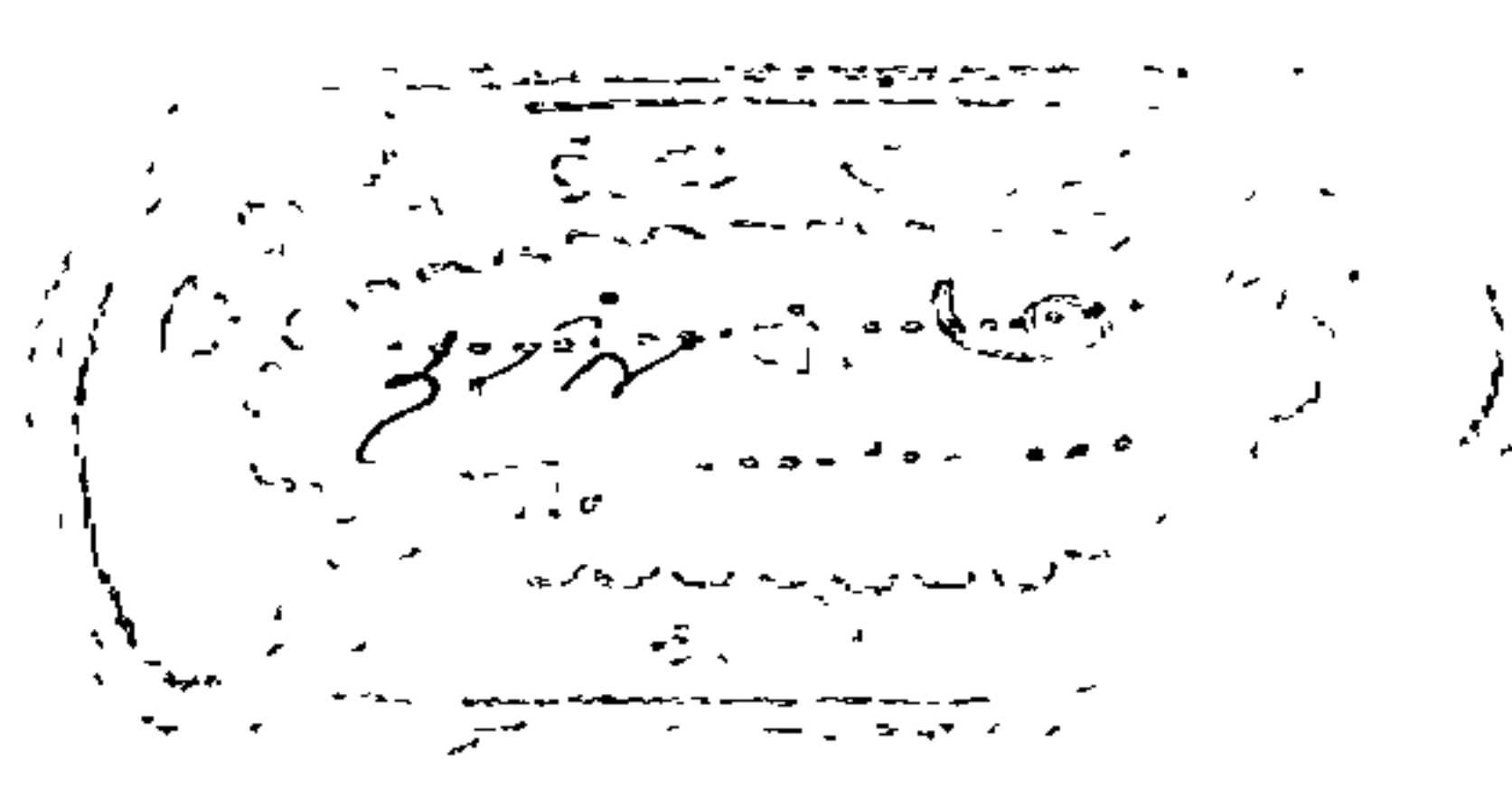
६२ मन्दासोचे परिचय.

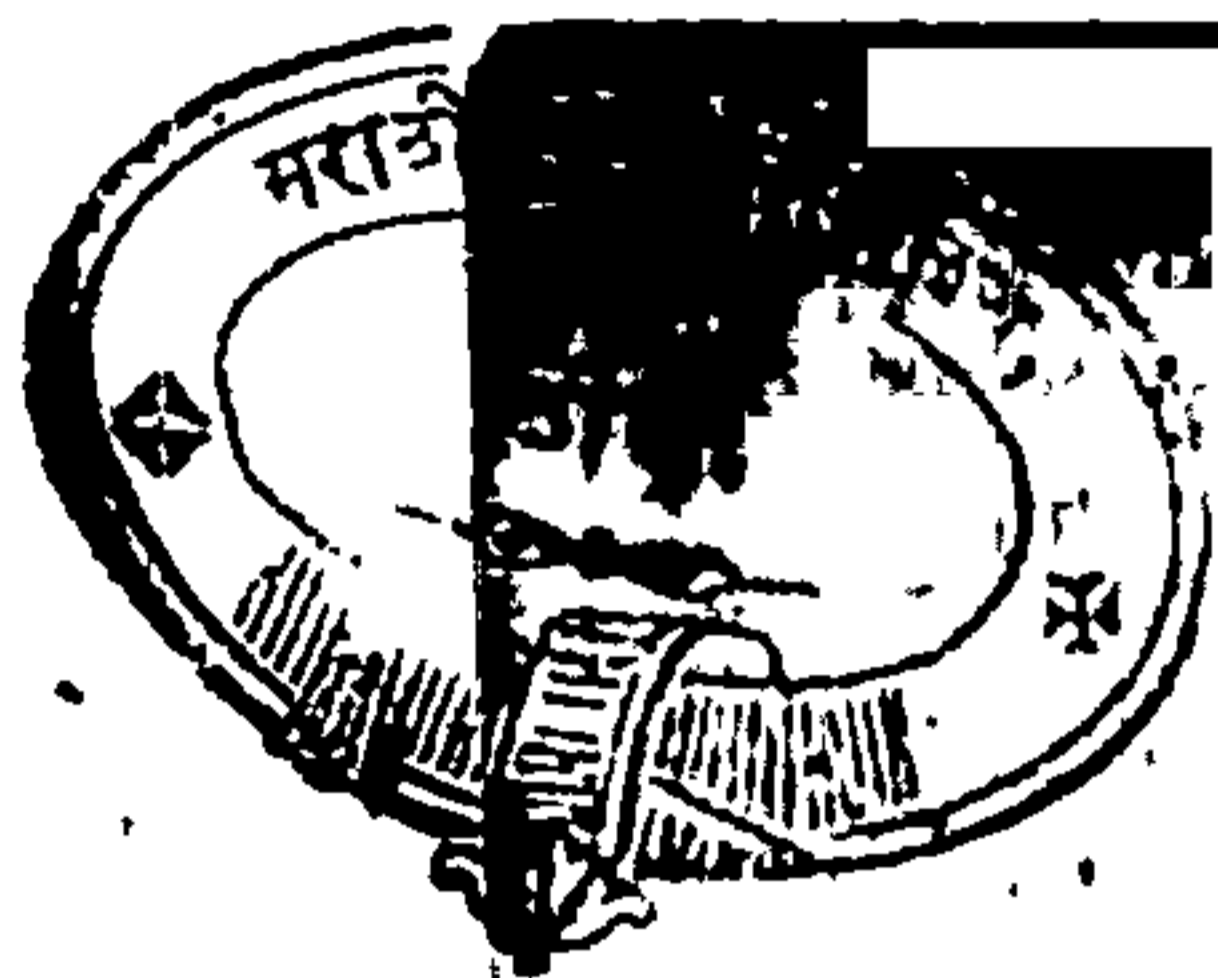
सन १९६५
----

32 /

परिचय.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading and bleed-through.

१७. ५११५
७

Dekkan Vernacular Translation Society.

THE LIFE OF
SIR THOMAS MUNRO.

—00—

Compiled from English Works.

BY

VINAYAKA KONDADDEVA OKE.

BOMBAY.

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

1886.

२६-५-८०

डेकन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्सलेशन सोसाइटी.

सर थामस मनरो ह्याचें चरित्र.

हें पुस्तक,

इंग्लिश ग्रंथांच्या आधारानें

विनायक कोंडदेव ओक

ह्यांनीं केलें.

तें,

मुंबईत,

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

सन १८८६.

पुस्तकप्रकाशकांची सूचना.

हे पुस्तक प्रथमतः ग्रंथकर्त्यांनी "दक्षिणाप्रैज्ञकमिटी"कडे पाठविले होते. त्याबद्दल त्यास बक्षीस मिळाले. ते पुस्तक "डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी"स पसंत पडल्यावरून, त्यांनी ते त्यापासून घेऊन छापून प्रसिद्ध केले आहे.

जेम्स फिलन.

मुंबई.
मार्च, १८८६.

} गणेश रामचंद्र किलोस्कर.
सेक्रेटरी, डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी, मुंबई.

प्रस्तावना.

आपल्या ह्या हिंदुस्थान देशाचें खरें हित व्हावें, अशी इच्छा करणारे आणि त्याकरितां मनापासून परिश्रम करणारे जे थोर इंग्लिश गृहस्थ आजपावेतो ह्या देशामध्यें येऊन गेले, त्यांतील उत्तमांत सर थामस मनरो याची गणना आहे. हा जसा इंग्लिश लोकांस मान्य होता, तसा ह्या देशांतील लोकांसही तो मान्य झाला होता. तेव्हां त्याचें चरित्र ह्या देशांतील विचारी पुरुषांस आवडेल किंवा न आवडेल; ह्याविषयीं शंका घेण्याचें कारण नाही. हें चरित्र मुळीं इंग्लिश भाषेमध्ये रेवरेण्ड ग्लीग साहेबांनीं फार उत्तम लिहिलें आहे. तें फार मोठें आहे. तें वाचून त्याच्या आधारानें हें लहानसें पुस्तक तयार केलें आहे. हें आमच्या देशबांधवांस गोड लागो.

सर थामस मनरो ह्याचें चरित्र.

भाग पहिला.

स्वच्छ

इंग्लिश सरकाराचें राज्य ह्या हिंदुस्थान देशांत स्थापित झाले आहे. तेणेंकरून हिंदुस्थानाच्या अर्वाचीन इतिहासाशीं कितीएक थोर इंग्लिश पुरुषांच्या चरित्रांचा संबंध फार निकट जडला आहे. तो इतका कीं, त्यांच्या गोष्टींत त्यांचीं मातापितरें, त्यांचें जन्म, त्यांचें बालपण, आणि त्यांचा विद्याभ्यास इतक्यांच्या संबंधानें मात्र त्यांच्या देशाचें नांव ध्यावें लागतें; परंतु त्यांच्या हातून घडलेल्या अत्यंत महत्त्वाच्या ज्या गोष्टी असतात, त्या सर्व हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारानें सांगाव्या लागतात. सर थामस मनरो हा पुरुष अशा प्रकारचा होता. हा प्रथम अगदीं हलक्या प्रतीचा मनुष्य असून केवळ आपल्या उद्योगानें मोठ्या पदास कसा चढला; हिंदुस्तानामध्यें ह्याचे हातून कोणकोणतीं मोठीं कामें कसकशाप्रकारें घडलीं; ह्या देशांतील राज्यव्यवस्थेविषयीं त्याचे अभिप्राय कसे होते; इत्यादि गोष्टी प्रदर्शित करण्याचें योजून आह्मी हें चरित्र लिहिण्यास आरंभ करितों.

अलेक्झांडर मनरो ह्याणून कोणी एक व्यापारी ग्लासगो शहरामध्यें त असे. तो घरचा खाऊनपिऊन बरा होता; आणि लोकांत तो चांगली मानमान्यता असे. त्याला, पांच मुलगे आणि दोन अशीं सात मुलें होतीं. त्यांत थामस हा दुसरा मुलगा होता.

जन्म इ० स० १७६१ च्या मे महिन्याच्या २७ व्या तारखेस

त्याच्या लहानपणच्या गोष्टी फारशा कोठें प्रसिद्ध नाहींत.

लहानपणीं एकदां गोंवर फार आला होता. त्यामुळें तो किं-

बहिरा झाला होता. तो शरीरानें सुदृढ होता. उज्या मारणें,

पोंहणें इत्यादि खेळांत तो आपल्या सोबत्यांपेक्षां अधिक पटा-

गता. तो मोठा सोशीक होता. अल्पस्वल्प कारणांवरून तो

कधी हातपिटीस येत नसे. परंतु, तसेंच कांहीं कारण उत्पन्न होऊन त्यास जेव्हां अतिशयित राग येई, तेव्हां मात्र तो कोणाचें कांहीं ऐकत नसे. त्याला वाचायाचा नाद फार होता. तो सर्व प्रकारची पुस्तके वाची; पण त्यांत त्याला प्रवासवर्णनें, थोर पुरुषांचीं चरित्रे आणि इतिहास, हीं फार आवडत असत. कल्पित व्यक्तींच्या गोष्टी वाचण्याची रुचि असण्यापेक्षां खरोखर होऊन गेलेल्या पुरुषांच्या कृतींचीं वर्णनें वाचण्याची आवड असणें, हें खचित फार चांगलें आहे.

आपल्या मुलांनीं व्यापारी व्हावें, अशी अलेक्झांदर मनरो ह्याची फार इच्छा होती. म्हणून त्यानें थामस ह्यास एका मोठ्या व्यापारी मंडळीच्या कारखान्यांत कांहीं काम लावून दिलें. तें काम थामस ह्यास अगदीं आवडत नव्हतें. त्या कामावर असतां ग्लासगो येथील लष्करांत त्यास एक जागा मिळण्याची संधि आली होती; आणि त्यास शिपायगिरीच्या कामाची हौस फार होती; म्हणून ती पतकरण्यास तो अतिशयित उत्सुक झाला होता. परंतु, त्याच्या बापानें त्यास ती जागा पतकरूं दिली नाहीं. तेव्हां त्याला फार वाईट वाटलें. परंतु, बापाच्या इच्छेप्रमाणें वागणें हें आपलें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे, असें समजून त्यानें त्याविषयीं एक अक्षर देखील तोंडाबाहेर काढिलें नाहीं. ही गोष्ट तरुण मुलांस फार लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे.

पुढें थोडक्या वर्षांनीं इंग्लिश सरकार आणि अमेरिकेंतील युनैटेडस्तेत्स एथील इंग्लिश लोक ह्यांचें युद्ध माजलें. त्यामध्ये दोन्हीं राष्ट्रांची बरीच हानि झाली, आणि व्यापारास मोठा धक्का बसला. तेणेंकरून पुष्कळांचीं दिवाळीं निघालीं. त्या झपाट्यांत अलेक्झांदर मनरो हा सांपडला. त्याचें सर्वस्व गेलें, आणि त्याच्या कुटुंबाचा वीह चालण्याची पंचाईत पडली. तेव्हां त्यानें ईस्ट इंडिया कंपनी व्यापाराच्या जाहाजावर थामस ह्यास एक सोय लावून दिली. सोय अगदीं हलकी होती. तरी, ह्यापुढें आपल्या निर्वाहाचा आपल्या बापावर घालणें हें योग्य नाहीं असें मनांत आणून, ती पतकरिली. तो तिजवर रुजू होण्याकरितां तिकडे गेल्यावर त्यानें बापानें लंदनास जाऊन तेथें कांहीं खटपट करून, आपल्या मुला हिंदुस्थानांतल्या पलटणींत शिपायाची जागा मिळावी, असा परवा

मिळविला, आणि लागलाच तो त्याजकडे पाठविला. तेव्हां तो जाहा-
जावरील नोकर नाही असा होऊन, तो एक साधारण उतारू झाला.
परंतु त्यास खर्चायास पैसा नव्हता; ह्मणून तो आपल्या खुषीनें गल-
बतावरचें कांहीं कामकाज करून थोडासा पैसा मिळवी, आणि त्यावर
आपला निर्वाह करी. तो स्वभावतः मोठा मेहनती आणि आर्जवी
होता; ह्मणून तो कधीं कोणाच्या डोळ्यांत खुपत नसे. गलबताच्या
मुख्य अधिकाऱ्याची त्यावर फार मर्जी बसली होती; तेणेंकरून त्या
जलप्रवासांत त्याला कांहीं कमी पडलें नाहीं. तें जहाज इ० स०
१७८० च्या जानेवारी महिन्याच्या १७ व्या तारखेस मद्रासेस पोहों-
चलें. थामस मनरो शहरांत येऊन दाखल झाल्यानंतर थोडक्या दिव-
सांनीं त्यानें आपले बापास एक पत्र पाठविलें. त्यांत त्यानें असें लि-
हिलें आहे कीं, “मी गलबतावरून उतरून येतांच हालिबर्तन साहे-
बांस भेटलों. ते गृहस्थ फार संभावित आहेत. त्यांचे इतका अग-
त्यवादी दुसरा एक देखील पुरुष आद्यापर्यंत माझ्या दृष्टीस पडला
नाहीं. त्यांनीं आपल्या घरीं येण्याविषयीं मला सदर परवानगी देऊन
ठेविली आहे. थोड्या दिवसांपूर्वीं त्यांनीं मला आपल्या गाडींत बस-
वून सेनापति मनरो साहेब ह्यांजकडे नेलें होतें. आह्मी गाडींत होतो
तेव्हां मला हालिबर्तन साहेबांनीं इकडच्या तिकडच्या पुष्कळ गोष्टी
विचारिल्या. तेव्हां मी बहिरा आहे, असें मी त्यांस सांगितलें. त्यावर
ते ह्मणाले, ‘होय, तें मला ठाऊक आहे. पण आतां सेनापतींकडे
ज्यावर तुम्ही त्याच्या अगदीं जवळ उजव्या बाजूस बसा, आणि
जे काय बोलतील तें लक्ष्यपूर्वक ऐका. मी इतकें सांगतो ह्याचें का-
किर्ल एवढेंच कीं, त्यांनीं तुम्हांला एक विचारलें आणि त्यावर जर तुम्हीं
हीत, तेंच उत्तर दिलें, तर त्यांस फार आश्चर्य वाटेल.’—हैदरअल्ली ह्यानें
गुलांजीकडे आमचीं दोन टपालें मध्येंच धरून अडकवून ठेविलीं आहेत.
त्यांच्या दिवसांमार्गे त्याशीं कांहीं झटापटी झाल्या, त्यांत आमचे बरेच
मालेंक मरण पावले. हैदरअल्ली आतां आणखी पुष्कळ गडबड करील,
आली रंग दिसत आहे.” ह्यावरून थामस मनरो ह्याच्या मनाचा मो-
ठेपणा आणि दुसऱ्याचें मन धरण्याची शैली ही स्पष्ट दिसून येतात.
थामस मनरो ह्यानें हिंदुस्तानांत शिपायाची चाकरी धरिली तेव्हां

दक्षिणेंतील इंग्लिश राज्यावर मोठें संकट आलें होतें. हैदरअल्ली, अतिशयित उन्मत्त होऊन, मोठें सैन्य बरोबर घेऊन कर्नाटकांत धुमाळी करीत होता; त्याला फ्रेंच सरदार लाली हा पुष्कळ सैन्यासहवर्तमान येऊन मिळाला असल्यामुळे, त्यांनीं प्रांतांचे प्रांत लुटून आणि जाळून-पोळून उजाड करून टाकिले होते; आणि त्या ठिकाणची गरीब विचारी प्रजा, आपलीं घरेंदारे टाकून, जीवांच्या संरक्षणाकरितां सैरावैरा फिरत होती. पण, इंग्लिश सरकाराकडच्या सैन्याची तयारी कांहीं एक नव्हती. त्या वेळीं मुख्य सेनापति सर हेक्टर मनरो हा होता. त्याची फौज वेगवेगळ्या कारणांनीं वेगवेगळ्या ठिकाणीं पसरली होती. ती एकत्र करण्यास त्याला बरेच दिवस लागले. सर्व सैन्यानें प्रथम कांजीवरम येथें जमावें, असे हुकूम सुटले होते; त्याप्रमाणें चोहींकडचे लोक तेथें जमा होऊं लागले. तेव्हां थामस मनरो हा तेथें जाऊन रुजू झाला. तो, ती मोहीम अगदीं आटोपेपर्यंत सैन्यास सोडून दूर राहिला नाहीं.

ह्या सुमारास ज्या लढाया हिंदुस्थानामध्यें झाल्या, त्यांचें वर्णन इतिहासामध्यें साद्यंत केले आहे. तसें वर्णन करण्यास येथें अवकाश नाहीं, आणि प्रयोजनही नाहीं. परंतु, प्रकृत विषयाच्या संबंधानें एवढेंच सांगतां कीं त्यांमध्यें जे मोठमोठे प्रसंग झाले, त्या सर्वांमध्यें थामस मनरो हा होता. सर हेक्टर मनरो हा कांजीव्हरम येथून निघून मद्रासेकडे आला, तेव्हां तो त्याच्या लष्कराबरोबर होता. सर ऐरकूट ह्यानें वांदिवाश आपले स्वाधीन करून घेतलें, तेव्हां तो तेथें होता. इंग्लिशांचें सैन्य पांदिचरी येथून निघून, अतिशयित हाल सोशीत कर्नास आलें, त्याबरोबर हा होता. चिलंबह्मावर हळ्हा, त्रिपासूरचा आणि पोर्तोनोवो, पालिलोर आणि शोलिंगगड येथील लढाया, सगळ्यांत तो होता. त्याप्रमाणेंच, त्याच्या पुढच्या वर्षीं तो अर्नी लढाईत होता. सारांश, त्या वेळचे लष्करसंबंधाचें कोणतेंही महत्त्वाचें कृत्य त्यानें पाहिलें नाहीं, असें झालें नाहीं. ह्या का त्याला पुष्कळ फिरावें लागलें. त्याची हुशारी, चपलता आणि इमापणा हीं त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नजरेस येऊन त्यास त्या कारतरमास्तरचें काम दिलें. कडलुरावर जाण्याविषयीं ज्या पत्

णीस हुकूम झाला होता, त्यांत ह्याची पलटण होती. तिजबरोबर तो तिकडे गेला; नंतर इ० स० १७८३ च्या जून महिन्याच्या १३ व्या तारखेस तेथें मोठी लढाई झाली. ही कडलूरची दुसरी लढाई होय. ह्या मोहिमींत त्याचें चांगलें कौशल्य दिसून आलें; तें कोणत्या प्रकारें दिसून आलें, हें कोठें लिहिलेलें अढळत नाहीं; परंतु, ह्या वेळेपासून त्याचें वजन फार वाढलें, आणि आपणा भोंवतालच्या लोकांच्या वर्तणुकीविषयी तो आपलें मत स्पष्टपणें बोलत असे, हें खरें आहे. मनरो ह्यास पत्रें लिहिण्याचा फार नाद होता. तो आपल्या आईस, बापास, बहिणीस आणि इतर आत्तांस लांब लांब पत्रें लिही; तीं केवळ सलामालकीचीं नसत. त्यांमध्ये तो इकडच्या राज्यसंबंधीं घडामोडींचें तपशीलवार वर्णन लिही, आणि त्यांविषयीं आपले अभिप्राय प्रकट करी. त्याच्या पत्रांमध्ये हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या पुष्कळ गोष्टी भरलेल्या आहेत. म्हणून तीं पत्रें, ह्या देशाचा इतिहास वाचण्याची ज्यांस हौस आहे, त्यांस फार आवडण्यासारखीं आहेत. साधारण इतिहासांतली माहिती इतर लेखांवरून जमा केलेली असते; आणि ह्या पत्रांतली माहिती जी आहे, ती, तीं कृत्यें घडतांना स्वतः दृष्टीनें पाहून लिहिलेली आहे; हें त्यांमध्ये मोठें अंतर आहे. इ० स० १७८२ च्या आक्तोबर महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस त्यानें सेंट थामस मौंत येथून आपल्या बापाला एक फार लांब पत्र लिहिलें. त्यांत तेव्हांच्या पुष्कळ गोष्टी लिहिल्या आहेत. त्या पत्राचें तात्पर्य असें:—“ जनरल जनरो साहेब कांजीवरम येथून सैन्यासहवर्तमान निघून आल्यावर, हैदराबादनें प्रथम, मोठ्या खटपटीनें, देशांतलीं जनावरें नाहींतशीं करून टाकिलीं. तीं इतकीं कीं, आमच्या सैन्याच्या गाज्यांस बैल मिळत नाहींत, आणि तेंणेंकरून लष्कर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं नेण्यास अतिशयित त्रास पडतो. .... दुसरें कांहीं नाहीं; पण मदत मिळीपर्यंत जर अर्काटाचें संरक्षण आंतल्या लोकांनीं केलें असतें, तर बरें झालें असतें, असें वाटतें. आंत अडीचशें गोरे लोक आणि शिवाय अडीचशें काळे लोक होते. वेढा घालणारांनीं पेठ्याच्या भितीस दोन लहान लहान भोकें पाडून त्यांतून तोफा लाविल्या होत्या. त्यांपासून आं-

१ हेक्टर मनरो. २ पेठा म्हणजे किल्ला आणि बाहेरची जागा ह्यांच्या मधला प्रदेश.

तल्या लोकांस ह्मणण्यासारखी इजा झाली नाही. एवढेच केवळ नव्हे; तर त्या प्रयत्नाच्या निष्फलतेवरून आंतल्या लोकांस उलटें धैर्य यावयास पाहिजे होतें. पण तसें झालें नाहीं. .... अर्काट हैदराच्या हातीं लागल्यामुलें इंग्लिश सरकाराविषयीं येथील आसपासच्या राजांचीं मनें कांहीं चमत्कारिक झालीं आहेत. बेलीसाहेबाच्या पराभवावरून त्यांस हैदर हा फार पराक्रमी वाटूं लागला आहे; तरी, वेढा घालून एकादें मोठें शहर घेण्याचें सामर्थ्य त्याचेठायीं नाहीं, असें आजपावेतो ते समजत असत. .... अर्काट हस्तगत करून घेतल्यावर हैदर कांहीं वेळपर्यंत बेलोरासमोर तळ देऊन राहिला होता. त्या वेळीं तिकडे त्याच्या सैन्यानें वांदिवाश आणि परमाकाइल ह्या शहरांस वेढे घातले. .... ह्याच सुमारास सर ऐरकूतसाहेब बंगाल्याहून आले. त्यांनीं आपणांबरोबर ४०० गोरे लोक आणि तोफखान्याच्या दोन तुकड्या इतकें सैन्य आणिलें. .... आमचें सैन्य मोत येथून निघालें, तेव्हां त्यामध्ये १४०० गोरे लोक, ९०० काळे लोक, ८०० काळेस्वार, आणि ६० तोफा इतकी सिद्धता होती. .... सर ऐरकूत साहेबांनीं कपतान देव्हिस ह्या साहेबास कारंगोली हा किल्ला घेण्याकरितां बरोबर तीन टोळ्या देऊन रवाना केलें. त्या किल्ल्याभोंवतालचा खंदक पाण्यानें भरला होता. परंतु, आंत जाण्याच्या वेशीसमोर पुलाप्रमाणें एक लहानसा मार्ग बांधिलेला होता, त्यावरून देव्हिस साहेबांनीं दोन तोफा त्या किल्ल्याजवळ नेऊन, त्यांच्या गोळ्यांच्या वर्षावानें त्याच्या भिंतीस दोन मोठमोठीं भगदाडें पाडिलीं; त्या प्रसंगीं आंतले लोक बहेरच्यांवर गोळ्यांचा जसा काय पाऊस पाडित होते. तरी, देव्हिस साहेबांनीं मोठ्या पराक्रमानें एक एक पाऊल पुढें सरून किल्ल्यामध्ये प्रवेश केला. त्यांच्याबरोबर जी टोळी आंत गेली, तिजवर किल्लेदारांनीं आपल्या लोकांनिशीं मोठ्या निकराचा हल्ला केला; परंतु, त्यांचें कांह चाललें नाहीं. त्याचा पराभव होतो असें दिसल्याबरोबर, त्याचे लोक जीव घेऊन पळूं लागले. ते, मागच्या वेशीनें बहुतेक पार झाले. हजपाशीं एकंदर सगळे १२०० लोक होते. मग तो निरुपाय होजेव्हां इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला, तेव्हां त्याजबरोबर अवघे तं असामी होते. त्या सर्वांस कपतान देव्हिस ह्यानें कैद केलें. ....

लढाईत चार अमलदार पडले; बारा गोलंदाजांपैकीं दाहा मेले; आणि ऐशीं काळ्या शिपायांस जखमा लागल्या, त्यांतले कांहीं मरण पावले. ह्या किल्ल्यांत धान्याखेरीज दुसरें कांहीं विशेष सांपडलें नाहीं. .... आमचें सैन्य जानेवारीच्या २४ व्या तारखेस वांदिवाश किल्ल्याजवळ पोहोचलें. तें दृष्टीस पडतांच दुसरे दिवशीं शत्रु वेढा उठवून तेथून चा-
 ग्ते झाले. तेव्हां त्यांचें सैन्य, १२००० स्वार आणि ४००० पायदळ
 असें होतें. ह्यांच्या मुख्य सरदाराचें नांव मीरसाहेब असें होतें. तो स-
 रदार मरेपर्यंत आमच्या सैन्याच्या मार्गें मार्गें त्रास देत हिंडत होता.
 त्याच ठिकाणाच्या सुमारास सर ऐरकूत ह्यास वेलोरचा वेढा उठल्याचें
 वर्तमान समजलें. .... वेलोरचा किल्ला फार बळकट आहे. त्याच्या
 भिंती काळ्या कठिण दगडांच्या आहेत; तो दगड इतका बळकट आहे
 कीं, त्यावर तोफेचा गोळा धोकर येऊन आदळला तरी त्याला कांहींदे-
 खील होत नाहीं. एक एक दगड तीन तीन चार चार फूट जाड आणि
 तीस तीस फूट लांब असा आहे. ते दगड असे आडवे रचून, ह्मणजे त्यांचीं
 मुढीं टोकें भिंतींच्या बाहेरच्या बाजूकडे येत अशीं करून, तीं उत्कृष्ट
 कळाशीनें बसविलीं आहेत. हा किल्ला दोनशें वर्षांपूर्वी मराठ्यांनीं बां-
 धिला होता, असें सांगतात. .... पुढें पोर्तुगेजो येथें आमच्या सै-
 न्याची आणि हैदराच्या सैन्याची एक मोठी लढाई झाली. हैदराच्या
 लोकांनीं आमच्या सैन्यावर गोळ्या टाकण्यास आरंभ केला, तेव्हां
 आमचेकडची तयारी पुरती झाली नव्हती; त्यामुळें त्या गोळ्यांचा उलट
 जबाब आह्मांकडून कांहीं वेळ मुळींच गेला नाहीं. तेव्हां शत्रूंचे बाहु
 ध्वत फुरफुरले. परंतु, जनरल स्तुअर्त ह्यानें वाळवंट आपल्या स्वा-
 लीन करून घेतल्याचें वर्तमान सर ऐरकूत साहेबांस कळतांच, त्यांनीं
 शत्रूंचे चालून जाण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणें आमचें सैन्य पुढें स-
 जावतांच हैदराचें सैन्य मार्गें हटूं लागलें; आणि एका पाव तासाच्या
 अंत त्याची फुटाफूट होऊन त्यांतले लोक दशदिशा पळून गेले.
 लढाईच्या जागीं हैदर आणि टिपू हे दोघेही होते. आमचेकडे
 २५०० लोक होते. शत्रूंकडे किती होते, ह्याविषयीं खातरीनें कांहीं
 जावत नाहीं. परंतु, ह्या झटापटीच्या अगदीं आणीबाणीच्या वेळीं
 पोर्तुगेज सरदार शत्रूंचा पक्ष सोडून देऊन आमच्या सैन्यास

येऊन मिळाला. त्याच्या सांगण्यावरून असें समजतें कीं ह्यैसूरवा-
ल्याकडे त्या प्रसंगीं सुमारें तीन लक्ष किंवा चार लक्ष सैन्य होतें.
ह्यांत खरें किती असेल तें असो. परंतु त्याचें सैन्य ह्या वेळीं फार मोठें
होतें, ह्यांत कांहीं संशय नाही. .... ह्या लढाईत आह्मांस जय प्राप्त
झाला, तेणेंकरून हैदरास आमचा बराच दरारा बसला असें वाटतें.
कारण, ह्या लढाईत इंग्लिशांकडचे जे लोक हातीं लागले होते, त्यां
कैदेंत ठेवूं नये, असा त्यानें हुकूम केला. .... असें सांगतात कीं, ज्या
ठिकाणीं बेलीसाहेबांशीं आह्मीं संग्राम केला, त्या ठिकाणीं तुम्ही आ-
ह्मांशीं लढायास या, ह्मणजे आह्मी तुमचा हटकून पराभव करिते.
असा निरोप हैदरानें सर ऐरकूत साहेबांस पाठविला. त्याचें कारण
असें होतें कीं, ती जागा आपणांस यशस्वी आहे, असें त्यास वाटत
होतें. त्याप्रमाणें, त्यावर स्वारी करण्यास २४ व्या तारखेस सर ऐर-
कूत साहेब निघाले. ते कांजीवरमाकडे चालले होते तों वाटेंतच त्यांस
हैदराचें सैन्य भेटलें. आणि तेथें लागलीच लढाई जुंपली. तिजमध्ये
आमचेकडचे ५०० लोक पडले. आणि जनरल स्तुअर्त आणि कर्नल
ब्रौन ह्यांच्या पायांस गोळ्या लागून त्यांचा एक एक पाय अगदीं
जायबंदी झाला. ही गोष्ट लढाईच्या अगदीं आरंभीं घडली. कर्नल
ब्रौन तर पुढें थोडक्याच वेळानें मरण पावला. परंतु जनरल स्तुअर्त
अद्यापपर्यंत जिवंत असून लढायांतलीं आपलीं कामें बजावीत आहे. ह्या
लढाईमध्ये आमच्या पक्षास थोडासा जय मिळाला खरा; परंतु, दाण्या
चाण्याच्या आणि दारूगोळ्याच्या कमताईमुळें तो तसाच पुढें चा-
वितां आला नाही. .... नंतर, उभयपक्षांचीं सैन्ये एकमेकांच-
पाळतीवर फिरत असतां, शोलिंगगड येथें त्यांची एक मोठी लढाई
झाली. तींत, आमचेकडील सुमारें पन्नास साठ लोक जखमी होऊन
त्यांतले कांहीं मरण पावले. परंतु, हैदराकडचे सातशेपेक्षां अधि-
क लोक समरांगणीं पडलेले, स्वतः त्यानें मोजिले असें सांगतात. ह्या
प्रसंगीं त्याची एक तोफ इंग्लिश फौजेच्या हातीं लागली. ही इंग्लि-
शांस मिळालेली ह्यैसूरवाल्यांची पहिली तोफ होय. ...." इत्या-
अनेक गोष्टी त्यानें त्या पत्रांत तपशीलवार लिहिल्या आहेत. ह्या
सगळ्या येथें घेतल्या नाहींत. कारण, वांचणाऱ्यांस त्यांचा कंटाळ

येईल असें भय वाटतें. असो. ह्या वेळेच्या सुमारास तो ~~थोडा~~ एकवीस वर्षांचा होता. त्यानें, आपल्या बापास लिहिलेल्या ~~सलामात~~ साधारण पत्रांत राज्यप्रकरणीं गोष्टी इतक्या तपशीलवार वर्णिल्या, ह्यावरून त्याची लिहिण्याची शक्ति चांगली होती हें एक कळून येतें; आणि सुधारलेल्या देशांतलीं मुलें आपल्या घरच्या माणसांस साधारण पत्रांत कोणकोणत्या गोष्टी कळवितात, हेंही स्पष्ट दिसतें.

वर सांगितलेल्या गोष्टी घडल्यानंतर कितीएक महिनेपर्यंत टिपून घेवनाम्यावर सही केली नव्हती. तरी, तिकडे युरोपामध्ये फ्रान्स आणि इंग्लंड ह्यांचा तह ठरल्याचें वर्तमान आलें, तेव्हां, ह्यणजे इ० स० १७८३ च्या अखेरीच्या सुमारास कडलुराचा वेढा उठविला. त्यांतले कांहीं लोक, ह्याच्या हाताखालचे लोक जे त्रिचनापल्लीसमोर होते, त्यांस जाऊन मिळाले. तेव्हां मनरो ह्यास मद्रास येथें जाऊन आपल्या २१ व्या पलटणीस मिळावें लागलें. तेथून इ० स० १७८५ त तो तंजावरास गेला. तेथें तो इ० स० १७८६ पर्यंत राहिला. मंतर तो लफ्तनेत झाला. ह्यापुढें लागोपाठ त्याच्या आणखी कांहीं घडल्या झाल्या. आणि मग इ० स० १७८८ त 'इंतेलिजेन्स दिपार्टमेंट' ह्या खात्याकडे त्याची नेमणूक झाली. ही नेमणूक झाल्यावर थोड्या दिवसांनीं त्यानें आपल्या ग्लासगो येथील मित्रास एक पत्र लिहिलें. त्यांत पुष्कळ विचार करण्यासारख्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्या पत्राचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:—“हिंदुस्थानावर आजपर्यंत पुष्कळ परकीय लोकांनीं स्वाऱ्या करून तें जिंकिलें होतें, तरी त्यांतील लोकांच्या रीतिभातींमध्ये ह्यणण्यासारखा कांहीं फरक झाला नाहीं. तेव्हां, अशा देशामध्ये युद्धादिकांच्या गडबडी शिवाय युरोपियन लोकांच्या मनास चमत्कार वाटण्यासारखें फारसें नसतें. प्राचीन जलपर्यटनाच्या वर्णनामध्ये हिंदुस्थानाच्या ज्या राज्यांचीं वर्णनें आपण वाचितों, तीं राज्यें पुष्कळ वर्षांपूर्वीं नष्ट होऊन गेलीं आहेत. ह्या दोनशें वर्षांत तर पुष्कळच घालमेली झाल्या आहेत. ....

ओरिन एवढाच कायतो फार प्राचीन राजा दक्षिणेकडे राहिला आहे. ह्या ताब्यामध्ये मलबार किनाऱ्यावरचा थोडासा प्रांत आहे. तो सुलतान केव्हां घेईल कोण जाणे, असें त्याला नेहमीं भय वाटत

असतें. हा झामोरिन कर्नल फुलर्तन ह्याच्या सैन्यास, लढाईचे वेळीं मिळाला होता. .... हिंदुस्थानाच्या ह्या द्वीपकल्पामध्ये सध्या चौघांची सत्ता प्रबल आहे; ह्मणजे, मराठे, निजाम, टिपू आणि इंग्लिश. त्रावणकोरच्या राजासारखे आणखी कितीएक लहान राजे दक्षिणेत आहेत. परंतु, देशांतील राज्यांच्या घालमेलींत त्यांचें कांहीं महत्त्व नाही. .... आज कितीएक वर्षे मी फारसी भाषेचा अभ्यास करित आहें. ती भाषा फार उत्तम आणि परिपक्व आहे, असें मला रिचर्डसन वगैरे कितीएक साहेबांनीं फार खातरीनें सांगितलें होतें. त्यामुळे माझे मन तिकडे फार वेधलें होतें. परंतु, त्या भाषेचें सौंदर्य अद्याप पर्यंत माझ्या अनुभवास आलें नाही, ही गोष्ट माझ्या दुर्दैवाची होय. त्या साहेबांचें दुसरें आणखी एक असें मत आहे कीं, आमच्या ह्या पश्चिमेकडील देशांपेक्षां पूर्वेकडील देशांत कल्पनाशक्ति अधिक आहे. आणखी कांहीं विद्वान लोकांचा तर्क असा आहे कीं, आशिआखंड उष्णकटिबंधांत आहे; तेथें उष्णता फार आहे; त्या उष्णतेच्या योगानें वातावरणादिपदार्थ जसे वृद्धि पावतात, तशी लोकांची बुद्धि ही विशालत्व पावती. .... अबुलफजील हा फार नामांकित फारसी ग्रंथकार होऊन गेला. हा अकबर बादशाहाचा एक दिवाण होता. त्याचें काव्य पुष्कळांनीं वाखाणिलें आहे. परंतु, मला तें तितकें गोड लागत नाही. .... फारसी ग्रंथकारांस वाक्यें फार मोठीं लिहिण्याची अतिशयित आवड असे, असें दिसतें. अबुलफजील तर लिहिण्याचा मुख्य आणि अत्युत्तम गुण हाच मानीत असे, असें वाटतें. त्याच्या ग्रंथामध्ये, चवथ्या पृष्ठांत कर्ता, तर दहाव्या पृष्ठांत क्रियापद, एवढाळी मोठीं वाक्यें आहेत. .... त्यांच्यांत सादी हा एक मोठा विख्यात ग्रंथकार होऊन गेला. त्यासारखा नीतिपर गोष्टी लिहिणारा दुसरा कोणी झाला नाही, असें ते मानितात. फारसी जाणणारे मुसलमान व रंवार ह्याच्या ग्रंथांतलीं वाक्यें ह्मणतात. .... फारसी भाषेचीं पुस्तक इकडे फार महाग आहेत. आणि त्यांत हजारो चुंक्या सांपडतात. .... आठव्या शतकापासून त्यांच्यांतला इतिहास चांगला सप्रमाण लिहिलेला आहे. त्याची भाषा विकट, आणि कोणासही आवडावयाची नाही अशी आहे. त्यांत मुख्य प्रकरणें दोन दिसतात; ह्मणजे, चांगल

पुस्तकांची चरित्रे; आणि वाईट पुरुषांची चरित्रे. चांगले पुरुष हत्तींसा-
 खे वळकट, शिकंदरबादशाहासारखे शूर, आणि सालोमनासारखे
 शहाणे असे वर्णिले आहेत; आणि वाईट पुरुष हे, आपल्या हाता-
 वालच्यांस त्रास देणारे, विद्वानांचा तिरस्कार करणारे, आणि शेवटीं
 नरकास गेलेले असे वर्णिले आहेत. .... फारसीमध्ये इतिहास
 आणि पत्रे ह्यांची भाषा फार वाईट आणि अवघड अशी लिहिलेली
 आढळते. परंतु, त्यांच्यांत ज्या गोष्टी आणि कादंबऱ्या लिहिलेल्या
 आहेत, त्यांची भाषा फार उत्कृष्ट आहे. त्या भाषेची खरी थोरवी
 अशा प्रकारच्या ग्रंथांत स्पष्ट दिसून येते. आणखी ती भाषा फार
 साधी असते. ह्मणजे तिजमध्ये अलंकार वगैरे काहीं नसून ती फार
 गोड लागते. .... इ० ” असें हें पत्र आणखी कितीएक गोष्टींनीं
 भरलें आहे. ह्यावरून मनरो ह्यास तरुणपणापासून लिहिण्याची शैली
 किती चांगली साधली होती, आणि त्यास फारसी भाषेच्या अभ्यासाचा
 नाद किती लागला होता, हें स्पष्ट दिसून येतें. ह्या ठिकाणीं एक गोष्ट
 लक्षांत ठेवण्या सारखी आहे. तीही की, ह्या वेळीं मनरो हा सरकारी
 नांकर झाला होता. आणि त्यास फारसी भाषा शिकल्यानें मोठा लाभ
 होण्याची कांहीं आशा ही नव्हती. तरी तो ती मोठ्या अगत्यानें शि-
 कला. ह्याचें नांव विद्येची अभिरुचि. ज्या पत्राचा थोडकासा सारांश वर
 घेतला आहे, त्यावर तारीख नाही. ह्यानंतर इ० स० १७८९ च्या
 नोवेंबर महिन्याच्या १० व्या तारखेस तंजावराहून त्यानें आपल्या
 नातुश्रीस पत्र लिहिलें. त्याचें तात्पर्य असें:—“ सर ऐर कूत साहेब
 ह्या वेळीं जिवंत असता, तर मला आज फार चांगली जागा मिळाली
 असती. तरी, माझ्या बढतीविषयीं मी निराश होत नाहीं. देव मला
 चांगले दिवस दाखवील अशी मला पूर्ण आशा आहे. मला दुसरें क-
 लें इतकें वाईट वाटत नाहीं; परंतु माझ्या वडिलांस म्यां जितकें साह्य
 करावें तितकें माझ्याच्यानें करवत नाहीं ही एक, आणि त्यांचा पडता
 ळ पाहून तूं दिवसें दिवस थकत चालली आहेस ही दुसरी, ह्या दोन
 गोष्टींच्या योगानें मला अतिशयित दुःख होतें. तरी, आई, परमेश्वराची
 सेवा तुजवर पुष्कळ आहे. पहा, तुझीं सगळीं आह्मी मुलें खुशाल आ-
 त. आमच्यानें जरी तुला विपुल पैसा देवत नाहीं, तरी साधारणपणें

आह्मी तुला कोणत्याही गोष्टीची वाण राहूं देणार नाहीं. परमेश्वर कृपा करील तर आमच्या सर्वांच्या प्रयत्नानें, आई, तुला पहिला दिवस प्राप्त होईल. आई, तूं इतर दुःखी आयांकडे पहा; ह्मणजे तूं सुखी आहेस, असें तुला वाटल्या वांचून राहाणार नाहीं. कितीएक आया श्रीमंत आहेत; परंतु, कुटुंबामध्ये नाना प्रकारच्या अडचणी उद्भवून त्यांस अतिशयित दुःख भोगावें लागत आहे. पैसा नाहींसा होणें हें दुःख अत्यंत लहान आहे, आणि तें कालेंकरून नाहींसें होणार आहे. परंतु, मुलें दुष्ट निपजणें हें दुःख अत्यंत दुस्सह आहे, तें प्राप्त होण्याचें तुला आतां कांहीं भय नाहीं. .... अलेक्झांदर आणि मी असे दोघे मिळून आह्मी वडिलांस दर वर्षास १००० रुपये पाठविण्याचा विचार केला आहे. .... इ० ” ह्या पत्रावरून, मनरो ह्याची प्रीति त्याच्या आईवर किती होती, आणि तो आपल्या मातापितरांचें अगत्य किती ठेवीत असे, तें स्पष्ट कळून येतें.

हें पत्र गेल्यावर कांहीं वेळानें मनरो ह्यास त्याचा एक भाऊ निवर्तल्याचें वर्तमान समजलें. त्याविषयीं त्यानें आपल्या बापास लागलेंच एक सांत्वनाचें पत्र लिहिलें. तें असें:—

“आपल्याशेवटच्या दोन पत्रांत आपल्या आवडत्या विलियमाच्या मरणाचें वर्तमान लिहिलें आहे, तें पाहून मला अतिशयित दुःख झालें. ही आपली फार मोठी हानि झाली आहे, आणि ही कधीं ही भरून यावयाची नाहीं. पूर्वीं जो अनर्थ आपणांवर गुदरला होता, त्याच्या वेळीं आपलीं आह्मी सर्व मुलें चांगलीं खुशाल होतों; आणि, मागें पुढें आह्मी हात भार लावून त्या अनर्थाचें निवारण करूं, अशी आशा धरण्यास आपणांस जागा होती. परंतु, ह्या आतांच्या दुःखप्रसंगीं तसें कांहीं प्रकार राहिला नाहीं. जो आपणांस क्षणभर दृष्टि आड करवून नव्हता, तो परमेश्वरानें आपणांपासून अर्जीच तोडून नेला ! मी केव्ढी तरी आधीं मागें घरीं येईन, आपल्या आवडत्या बुद्धिमान आणि ? शील विलियमाबरोबर वसून खेळून कांहीं दिवस आनंदानें घालवीन, आज बहुत दिवस मी मनांत घोकीत होतों, तें जागचे जागींच राहिल्या लाडक्याचें स्मरण आपल्या मनांतून जाण्यास खरोखर फार दिवस लागतील. त्याची बसाया उठायची जागा, त्याचीं खेळणीं, त्याचीं वस्त्रे

गात्रें इत्यादिं वस्तु पाहून आपणांस अतिशयित दुःख होत असेल. आपण त्या शिवाय जेवायास बसत असाल, तेव्हां तर आपल्या गळ्याखालीं घांस उतरत नसेल. असो. परमेश्वर ठेवील तसें राहणें भाग आहे..... आपणांस आणि मातुश्रीस असा दुःखाचा प्रसंग आजपावेतो कधीं आला नव्हता. हा सोसण्यास आपणां उभयतांस फार कठीण जाईल. त्यास काय उपाय? परंतु, अशा प्रकारचा हा आपणांवर शेवटचा प्रसंग आहे, असा दुसरा प्रसंग आपणांस प्राप्त होणार नाही, असें मला वाटतें; तें परमेश्वर खरें करो. आपणां उभयतांस एवढें महदुःख झाल्यावर, आम्ही बाकी राहिलेल्या मुलांनीं ज्या योग्य रीतीनें वागावें, त्या रीतीनें वागूं. त्यांत तिळमात्र कमी पडूं देणार नाहीं. अलेकझांदर मध्यें फार दुखणाईत होता; तो आतां चांगला बरा आणि सुदृढ झाला आहे. मला त्याचें साहाये तारखेचें पत्र आलें होतें. त्यानें आपणांस पावते होण्याकरितां ९०० रुपये नुकतेच कलकत्यास पाठविले आहेत. .... इत्यादि" हें पत्र इ० स० १७८६ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या २९ व्या तारखेचें आहे. आपल्या मातापितरांविषयीं आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे, हें मनरो ह्यास चांगलें कळत होतें, आणि त्याप्रमाणें वागण्यास तो, अल्पवयस्क असूनही फार प्रयत्न करीत होता, असें ह्या पत्रावरून स्पष्ट दिसतें.

हें पत्र गेल्यावर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्यानें दुसरें एक पत्र आपल्या बापास पाठविलें. तें राज्यव्यवस्थेप्रकरणीं आहे. त्याचें हांशील असें:—“ माझे मागचें पत्र गेल्यापासून राज्यव्यवस्थेविषयीं एक फार मोठी गोष्ट घडली. ती ही कीं, गंतूर परगणा निजामाचे हातून निघून कंपनीसरकारच्या स्वाधीन झाला. हा परगणा इंग्लिश सरकारच्या प्राब्यांत आल्यामुळे जगन्नाथापासून कन्याकुमारिकेपापर्यंत सर्व किनाऱ्यांवर इंग्लिश सरकारचा अमल बसला. हैदरानें कर्नाटकावर स्वारी केल्या नंतर, प्रथमच्या कराराप्रमाणें जो नजराणा किंवा ऐवज कंपनीसरकाराकडून त्यास मिळावयाचा होता, तो त्यास त्यांजकडून वेळेस येवता झाला नाही, ह्मणून, त्याचे मोबदला हा प्रांत त्यानें आपले स्वाधीन करून घेतला होता. वास्तविक पाहिलें असतां, त्यावर सत्ता कंपनीसरकारची होती. परंतु, तो प्रांत निजामाचे हातून हिसकून घे-

प्याचें सामर्थ्य त्या सरकारास नव्हतें, ह्मणून तो त्यांनीं कितीएक वर्षे पर्यंत तसाच त्याजकडे राहूं दिला. तो परत देण्याविषयींचें बोलणें लावण्याकरितां सर जान मेकफर्सन ह्यांनीं जान्सन साहेबांस हैदराबादच्या दरबारीं पाठविलें होतें; परंतु, तेथें त्यांचें बोलणें कोणीं मनास आणिलें नाहीं. परंतु, कंपनीसरकारास बरेंच सामर्थ्य प्राप्त होऊन सवड साधल्या बरोबर, त्यांनीं, गव्हर्नर जनरल लार्ड कार्नवालिस ह्याच्या द्वारे निजाम सरकारास असें स्पष्ट कळविलें कीं, 'तुमची जी बाकी आह्यांकडे आहे, ती आह्यां नियमित हास्याहास्यांनीं, कधींही अंतर न पडूं देतां, फेडून टाकूं, आणि ह्यापुढें दरसालचा ऐवज वेळच्या वेळीं पोंचता करीत जाऊं; पण तुह्या आधीं गंतूर परगणा मोकळा करून आमच्या स्वाधीन केला पाहिजे; ही गोष्ट तुह्यां जर ना कबूल कराल, अथवा ह्याविषयीं निकाल करण्यास जर उशीर लावाल, तर आजपासून चवदा दिवसांनीं त्या प्रांतांत आमचें सैन्य बेलाशक शिरेल, हें पकें लक्षांत ठेवावें. त्याप्रमाणें कर्नल एडिंग्टन कांहीं गोरे आणि काळे लोक बरोबर घेऊन सप्टेंबर महिन्याच्या नवव्या तारखेस आपल्या मुलुखाच्या सरहद्दीवर सिद्ध झाले. तेव्हां कपतान केनावे ह्यांनीं आमच्या सरकारचा सगळा मनोदय निजामास कळविला. तो त्यास अतिशयित वाईट लागला. त्याप्रमाणें त्याचे मनांत वागावयाचें नव्हतें. परंतु, फ्रेंचांच्या साह्याशिवाय टिपू हात उचलीना; आणि मराठे लोक दिल्लीमध्ये शाहाआलमास गादीवर बसविण्याच्या कामांत गुंतले होते; तेणेंकरून त्यास कोणीकडूनही मदत मिळण्याची आशा राहिली नाहीं; तेव्हां त्यास इंग्लिश सरकारचें बोलणें निमूटपणें मान्य करणें भाग पडलें. गंतूर परगणा सोडून निवून देण्याविषयीं त्यानें लागलाच आपल्या सैन्यास हुकूम पाठविला; तरी हा सर्व प्रकार जुलुमाचा आणि अन्यायाचा आहे, असें उघडपणें इंग्लिश सरकारास कळविलें. त्या पत्रांत त्यानें त्यांस असें साफ लिहिलें होतें कीं, 'तुह्यां आधीं आमच्या बाकीची फेड करून मग प्रांत मोकळा करून मागावयाचा होता. ह्यापुढें वेळच्यावेळीं तुह्यां आमचा पैसा आह्यांस देऊं ह्मणतां, ह्याचा विश्वास आह्यां कशावरून धरावा?' ..... मला देखील असें वाटतें कीं, आधीं निजामाच्या पैशाची फेड करून मग त्यास तो प्रांत स्वाधीन करण्यास आमच्या सर

कारानें सांगितलें असतें तर फार चांगलें झालें असतें. कोणत्याही प्रकाराचें अवलंबन केलें असतें, तरी क्षेत्रफळ एकच झालें असतें; परंतु, मी सांगितले असें झालें असतें, तर आमच्या सरकारच्या थोरवीस भर पडली असती; आणि जे हा प्रकार घडून आला, ह्याच्या योगानें त्याचें हलकेपण प्रगट झालें; तेवढेंच काय तें अंतर! ..... युरोपामध्यें मोठ्या युद्धांत पराभव पावल्यामुळें, जें काम मोठ्या वजनदारीनें आणि बेअब्रुनें करण्यासारखें होतें, तें हलकट रीतीनें आणि बेअब्रुनें करून घेण्याविषयीं आमच्या लोकांस बुद्धि झाली, ही गोष्ट फार दुःखाची आहे. परगणा हातीं येण्यापूर्वीं निजामास सर्व बाकी चुकवून दिली तर, त्या पैशानें तो पुष्कळ फौज ठेऊन प्रबल होईल, उलट्या गोष्टी सांगेल, आणि प्रांत परत देणार नाही, अशी विलक्षण शंका कित्तिएकांचे मनांत आली होती. तीमुळें असें झालें. वास्तविक पाहिलें असतां ह्या पोरगळ कल्पनेंत कांहीं अर्थ नव्हता. कारण, जो राजा लढायांच्या योगानें अगदीं इकीस आला होता, त्याला, केवळ थोड्याशा पैशाच्या भरीनें एवढें धिळ जावयाजोगें नव्हतें. आणखी त्यास कंपनी सरकारचें सामर्थ्य माहित झालें होतें; आणि त्याजपुढें आपलें कांहीं चालावयाचें नाही हें तो जाणत होता. .... त्यानें कपतान केन्नावे साहेबांस जो जबाब दिला, त्यावरून, माझा अत्यंत अपमान झाला आहे हें मी पूर्णपणें समजत आहे, परंतु, मला त्याविषयीं सूड घेण्यास सामर्थ्य नाही ही फार दुःखाची गोष्ट आहे, असें त्यानें आपल्या लिहिण्याच्या झोंकावरून प्रदर्शित केलें आहे. तो जबाब फार चित्तवेधक आहे. मोठ्या स्वतंत्र राजा आपल्या पदवीस अयोग्य अशी गोष्ट कबूल करण्याचा प्रसंग आला, ह्याजें कित्ती दुःख होतें, आणि त्यामुळें कित्ती त्वेष येतो हें त्या पत्रावरून स्पष्ट दिसून येतें. तो जबाब जर कधीं माझ्या नजरेस पडला, तर त्याचें भाषांतर करून आपणांस पाहायास पाठवीन. .... ” ह्या पत्रावरून, मनरो ह्याची वृत्ति कशी होती, आणि बाहुबळाच्या धाकापेक्षां इतरांशीं सरळ नीतीनें वागणें हें त्याला कित्ती आवडत होतें, तें पहा. एवज पोंचता करण्यापूर्वीं प्रांत ताब्यांत घेणें हें केवळ जबरदस्तीचें कृत्य होतें, हें प्रदर्शित करण्यास तो तयार नाही. सांप्रत काळीं हिंदुस्थानच्या लोकांस जें कांहीं सुख ह्या-

णून होत आहे, तें, इंग्लिश सरकाराच्या दरबारांत मनरोसारखे निस्पृह आणि सरळ जे कोणी पुरुष आहेत, त्यांच्या उद्योगानें होत आहे.

भाग दुसरा.

मागच्या भागांत सांगितलेलीं पत्रें मनरो ह्यानें लिहिल्या नंतर थोडक्याच वेळानें हिंदुस्थानामध्ये मोठी गडबड मांडली. हैदराबादचा मुलगा टिपूसुलतान हा कांहीं दिवस पर्यंत आपल्या राज्याच्या कामांत गुंतल होता, तो किंचित् मोकळा झाल्यावर त्याचें लक्ष इंग्लिश सरकाराकडे वळलें. पूर्वी झालेल्या तहांमध्ये आपला फार अपमान झाला आहे, त्याचा सूड उगविला पाहिजे, ह्याविषयी तो अतिशयित जळू लागला. तें इंग्लिश सरकारास समजलें. त्यावरून गव्हरनर जनरल लार्ड कार्नवालिस हा ही आपल्या सैन्याच्या तयारीस लागला त्या वेळीं मनरो ह्यानें अंबुराहून इ० स० १७९० च्या जानेवारी महिन्याच्या १७ व्या तारखेचें पत्र आपल्या बापास लिहिलें. तें पुष्कळ लांब आहे. त्यांतलें मुख्य आशय असाः—“ टिपू गेल्या दोन वर्षांत मलबार किनाऱ्यावरील नायर लोकांचें बंड मोडण्यांत गुंतल होता, तो त्यांतून आतां मोकळा झाला आहे, आणि आमचा स्नेही त्रावणकोरचा राजा ह्यास त्रास देऊं लागला आहे. डिसेंबरच्या २९ व्या तारखेस त्याच्या सैन्यानें त्रावणकोरच्या राजाच्या सैन्यावर हल्ला केला होता. परंतु, त्याचा त्यास कांहीं उपयोग झाला नाही. त्यानें ८०० लोक त्यामध्ये पडून त्यास मार्गें हटावें लागलें. .... त्रावणकोरच्या राजास आमची मदत आहे, आणि तो टिपूशीं लढण्याची तयारी उत्कृष्ट ठेवीत आहे. .... अशा प्रसंगीं विलायतेहूनून आणविण्याकरितां जो पुष्कळ पैसा व्यर्थ खर्चतो, तोच जर एत सैन्य ठेवण्याच्या आणि सुधारण्याच्या कामीं लाविला, तर त्या पुष्कळ फायदा होईल. .... लढाई करण्यास आमचें सैन्य पुण मोठें आहे. परंतु, सामानसुमानाची जी कमताई पहिल्यापासून आहे आहेच. .... टिपूच्या मुलुखांत शिरल्यावर तो आह्यांस साम सुमान ह्मणजे दाणाचारा न मिळावा अशा कांहीं युक्ति योजील, कोणी ह्मणतात. परंतु त्याचें आह्यांस फारसें कांहीं वाटत ना

परण, त्याच्या मुलुखांत कसलें ना कसलें तरी पीक नेहमीं शेतांत उभें असतें; तेंही न सांपडलें, तर मग खेडींपाडीं आहेतच. आणखी त्यामध्ये असें आहे कीं, आह्मांस विपत्तींत पाडण्याकरितां ह्यणून तर तो आपल्या प्रांतांतलें उभें आणि सांठविलेलें सगळें धान्य जाळून टाकील, तर तेणेंकरून त्याचें अतिशयित नुकसान होईल. तें असें आहे कीं, एकतर त्याची प्रजा उपाशीं मरेल; आणि दुसरें असें कीं, त्याच्या राज्याचें मुख्य उत्पन्न काय तें धान्यावर आहे, तें कमी होईल. .... त्याचें सैन्य पुष्कळ आहे, आणि तें चांगलें आहे. तेवढ्यानें आह्मी त्याची खोड मोडूं ह्यांत कांहीं संशय नाही. परंतु, मोठी अडचण काय ती सैन्य नेण्याची आहे. ह्यणजे वाट चांगली नसल्या मुळें आणि आमचे सैन्यांत ओझ्यांच्या जनावरांची कमताई असल्यामुळें एका मुकादमातून दुसऱ्या मुकामास सैन्य नेण्यास अतिशयित त्रास पडतो, आणि तें उशीर लागतो. इ० ”

हे पत्र लिहिलें तेव्हां आणि पुढें पुष्कळ दिवस पर्यंत टिपूची लढाई चालली होती. तींत अनेक प्रकारच्या चमत्कारिक गोष्टी घडल्या. त्यांतल्या बहुतेकांचें वर्णन मनरो ह्यानें आपल्या बापास व इष्टमित्रांस तपशीलवार लिहून पाठविलें. नंतर शेवटीं इ० स० १७९२ त उभय पक्षांमध्ये तह ठरला. त्या वेळींही त्यानें आपल्या बापाला एक पत्र लिहिलें. तें पुष्कळ लांब आहे. त्याचें तात्पर्य असें—“ टिपूनें तह ठरवून सही करण्यास पुष्कळ वेळ लाविला. त्यावर प्रथम हज्जा केला गेला असें ठरलें. होतें कीं, त्याचा पराभव केल्यानंतर त्याजकडून कांहीं दारिद्र्य मिळेल, त्याचा जो जो भाग ज्याच्या ज्याच्या प्रांताच्या राज्यास असेल, तो तो त्यानें हिसेरशीनें वांटून द्यावा. त्याप्रमाणें आलास आपल्या राज्याच्या उत्पन्नाविषयीं तपशीलवार माहिती आपल्या उत्पन्नाविषयीं इंग्लिशांकडून लिहून गेलें होतें. परंतु, ती माहिती घेण्यांत आली नाही. त्यांनीं त्याला सगळ्या राज्याचें उत्पन्न विचारून घेतलें ही त्याच्यानें बरोबर सांगवेना. शेवटीं, त्यांनीं आपल्याच भासांनें त्याच्या राज्यांतल्या सुमारे निमे उत्पन्नाच्या प्रांतांची यादी घेतली आणि हे प्रांत आह्मांस देण्याच्या कबुलायतीविषयीं तुम्हीं ह्या पत्रावर आपलें शिकामोरतब करून पाठवा, असें सांगून पाठविलें.

पून होत आहे, तें, इंग्लिश सरकाराच्या दरबारांत मनरोसारखे निस्पृह आणि सरळ जे कोणी पुरुष आहेत, त्यांच्या उद्योगानें होत आहे.

भाग दुसरा.

मागच्या भागांत सांगितलेलीं पत्रें मनरो ह्यानें लिहिल्या नंतर थोडक्याच वेळानें हिंदुस्थानामध्ये मोठी गडबड मांडली. हैदराबादचा मुल्गा टिपूसुलतान हा कांहीं दिवस पर्यंत आपल्या राज्याच्या कामांत गुंतल होता, तो किंचित् मोकळा झाल्यावर त्याचें लक्ष इंग्लिश सरकाराकडे वळलें. पूर्वी झालेल्या तहांमध्ये आपला फार अपमान झाला आहे, त्याचा सूड उगविला पाहिजे, ह्याविषयी तो अतिशयित जळूं लागला. तें इंग्लिश सरकारास समजलें. त्यावरून गव्हरनर जनरल लार्ड कार्नवालिस हा ही आपल्या सैन्याच्या तयारीस लागला. त्या वेळीं मनरो ह्यानें अंबुराहून इ० स० १७९० च्या जानेवारी महिन्याच्या १७ व्या तारखेचें पत्र आपल्या बापास लिहिलें. तें पुष्कळ लांब आहे. त्यातील मुख्य आशय असा:—“ टिपू गेल्या दोन वर्षांत मलबार किनाऱ्यावरील नायर लोकांचें बंड मोडण्यांत गुंतल होता, तो त्यांतून आतां मोकळा झाला आहे, आणि आमचा स्नेही त्रावणकोरचा राजा ह्यास त्रास देऊं लागला आहे. डिसेंबरच्या २९ व्या तारखेस त्याच्या सैन्यानें त्रावणकोरच्या राजाच्या सैन्यावर हल्ला केला होता. परंतु, त्याचा त्यास कांहीं उपयोग झाला नाही. त्याच्या ८०० लोक त्यामध्ये पडून त्यास मार्गें हटावें लागलें. .... त्रावणकोरच्या राजास आमची मदत आहे, आणि तो टिपूशीं लढावण तयारी उत्कृष्ट ठेवीत आहे. .... अशा प्रसंगीं विलायतेहूनून्याची आणविण्याकरितां जो पुष्कळ पैसा व्यर्थ खर्चतो, तोच जर एतें सैन्य सैन्य ठेवण्याच्या आणि सुधारण्याच्या कामीं लाविला, तर त्यादेशीर पुष्कळ फायदा होईल. .... लढाई करण्यास आमचें सैन्य आपास मोठें आहे. परंतु, सामानसुमानाची जी कमताई पहिल्यापासून आरपक्व आहेच. .... टिपूच्या मुलुखांत शिरल्यावर तो आह्मांस सामानसुमान ह्मणजे दाणाचारा न मिळावा अशा कांहीं युक्ति योजील, कोणी ह्मणतात. परंतु त्याचें आह्मांस फारसें कांहीं वाटत ना

परण, त्याच्या मुलुखांत कसलें ना कसलें तरी पीक नेहमीं शेतांत
 उभें असतें; तेंही न सांपडलें, तर मग खेडींपाडीं आहेतच. आणखी
 यामध्यें असें आहे कीं, आह्मांस विपत्तींत पाडण्याकरितां ह्मणून
 तर तो आपल्या प्रांतांतलें उभें आणि सांठविलेलें सगळें धान्य जाळून
 काील, तर तेणेंकरून त्याचें अतिशयित नुकसान होईल. तें असें
 कीं, एकतर त्याची प्रजा उपाशीं मरेल; आणि दुसरें असें कीं, त्याच्या
 ज्याचें मुख्य उत्पन्न काय तें धान्यावर आहे, तें कमी होईल. ....
 मचें सैन्य पुष्कळ आहे, आणि तें चांगलें आहे. तेवढ्यानें आह्मी
 वृची खोड मोडूं ह्यांत कांहीं संशय नाही. परंतु, मोठी अडचण काय
 सैन्य नेण्याची आहे. ह्मणजे वाट चांगली नसल्या मुळें आणि
 यामचे सैन्यांत ओझ्यांच्या जनावरांची कमताई असल्यामुळें एका मुका-
 हून दुसऱ्या मुकामास सैन्य नेण्यास अतिशयित त्रास पडतो, आणि
 र उशीर लागतो. इ० ”

हे पत्र लिहिलें तेव्हां आणि पुढें पुष्कळ दिवस पर्यंत टिपूशीं लढाई
 चालली होती. तींत अनेक प्रकारच्या चमत्कारिक गोष्टी घडल्या.
 यांतल्या बहुतेकांचें वर्णन मनरो ह्यानें आपल्या बापास व इष्टमित्रांस
 तपशीलवार लिहून पाठविलें. नंतर शेवटीं इ० स० १७९२ त उभय
 साम्राज्यां तह ठरला. त्या वेळींही त्यानें आपल्या बापाला एक पत्र
 लिहिलें. तें पुष्कळ लांब आहे. त्याचें तात्पर्य असें—“ टिपूनें तह-
 ठरवें गवर सही करण्यास पुष्कळ वेळ लाविला. त्यावर प्रथम हज्जा केला
 गेला असें ठरलें. होतें कीं, त्याचा पराभव केल्यानंतर त्याजकडून
 कांय प्रांत मिळेल, त्याचा जो जो भाग ज्याच्या ज्याच्या प्रांताच्या
 ह्यास असेल, तो तो त्यानें हिसेरशीनें वांटून घ्यावा. त्याप्रमाणें
 त्यास आपल्या राज्याच्या उत्पन्नाविषयीं तपशीलवार माहिती
 देवून देण्याविषयीं इंग्लिशांकडून लिहून गेलें होतें. परंतु, ती माहिती
 त्याजकडून आली नाही. त्यांनीं त्याला सगळ्या राज्याचें उत्पन्न विचा-
 रीतेंही त्याच्यानें बरोबर सांगवेना. शेवटीं, त्यांनीं आपल्याच
 बापासानें त्याच्या राज्यांतल्या सुमारें निमे उत्पन्नाच्या प्रांतांची यादी
 आणि हे प्रांत आह्मांस देण्याच्या कबुलायतीविषयीं तुम्हीं ह्या
 पत्रावर आपलें शिकामोरतब करून पाठवा, असें सांगून पाठविलें.

त्या प्रांतांपैकीं किसनगिरी, चितळदुर्ग, आणि गूती हे प्रांत देण्या
 आह्मी खुशी नाहीं, असें त्यानें दोन दिवसांनीं उत्तर पाठविलें. हे
 ठिकाणें लढाईच्या कामास फार सोईचीं होतीं; आणि तीं ज्या पक्षां तें
 सोडीना, त्या पक्षां त्याचे मनांत अद्याप कांहीं गुप्त वैषम्य आहे, असें
 लार्ड कार्नवालिस ह्यास खचीत वाटलें; आणि ह्मणून त्यानें ते प्रांत आर्ध
 स्वाधीन करून घेण्याविषयीं पराकाष्ठेचा आग्रह धरिला. टिपूकडून
 उत्तर कांहींच येईना, तेव्हां त्याच्या मुलांस बंगलुराकडे नेण्याविषय
 लार्ड कार्नवालिस ह्यानें हुकुम केला. तो पाहातांच टिपूचे वकील घा
 बरले; आणि दुसरा निरोप येईपर्यंत मुलांस तिकडे न पाठविण्याविषय
 गव्हरनर जनरलास त्यांनीं विनंति केली; आणि त्या कृत्यास दोन दिवसांच
 मुदत मागितली. ती त्यानें त्यांस दिली. नंतर टिपूनें तहनाम्यावर सह
 केली. त्याप्रमाणें आमच्या राज्यास जो मुलूख सामील झाला, त्याचें उ
 त्पन्न सुमारे एकूणचाळीस लक्षांचें आहे. बारामहाल हाही प्रांत आमच्या
 ताब्यांत आल्यामुळें तिकडून कर्नाटकावर स्वारी करण्यास टिपूस मा
 राहिला नाही. .... लार्ड कार्नवालिस हा फार उत्तम बुद्धिमान
 आणि कुशल योद्धा ह्या प्रसंगीं इंग्लिश सैन्याचा मुख्य अधिकारी होता
 ह्मणूनच टिपू जेरीस आला; आणखी, ह्या कामीं त्यास मराठे सहाय्य होते
 ह्मणून त्याला तें इतक्या चांगल्या रीतीनें शेवटास नेतां आलें.
 मराठ्यांचें साह्य जर त्यास मिळालें नसतें, तर त्याच्यानें टिपूचा
 खचीत करवला नसता. इ० ” ह्यावरून ह्या लढाईच्या सुमारास
 राठ्यांचें प्राबल्य केवढें होतें, आणि ते इंग्लिश सरकारास किती उपय
 पडत होते, हें स्पष्ट दिसून येतें.

ज्या लढाईचें वर्णन मागच्या पत्रांत झालें, त्या लढाईच्या वेळीं
 नरो हा २१ व काळ्या पायदळ पलटणींत नौकर होता; आणि त्या
 मुख्य अधिकारी कर्नल माक्षवेल हा होता. त्याजबरोबर तो बार
 महाल प्रांतांमध्ये गेला. तेथें ज्या गोष्टी घडल्या त्यांची माहिती त्या
 आपल्या बापास आणि इष्टमित्रांस फार चित्तवेधक रीतीनें लिहून पा
 विली आहे. त्या सर्व पत्रांस जागा देण्यास येथें सवड नाही. ते
 बंगलूर घेतल्याचें वर्तमान जें त्यानें लिहून पाठविलें होतें, त्यांतल्या क
 कांहीं गोष्टी येथें मासल्याकरितां उतरून घेतों.—“ आमचें सैन्य

तिच्या तारखेच्या रात्री बारा वाजण्याच्या सुमारास हळू हळू त्या कि-
 ळ्याकडे जावयास निघाले. हे पाहून किळ्यांतले लोक मोठ्या तयारीने
 आमच्या सैन्याकडे येऊ लागले. सुमारे वीसबावीस हातांचे अंतर मध्ये
 हिल्यावर उभय पक्षांमधील सैन्ये आपापलीं शस्त्रे सांवरून युद्धास
 तैयार झालीं. उजाडण्याच्या सुमारास टिपूने आपल्या सैन्यांतल्या दोन
 ने टोळ्या दोनतीन दिशांस पाठविल्या, त्या आमच्या लष्करास
 लकावण्या दाखविण्याकरितां पाठविल्या असाव्या असे वाटते. तरी तो
 शांतपण स्वतः कोणत्याही टोळीबरोबर राहिला नाही. दिवसभर, एकदा
 त्यांच्या टोळ्यांनीं पुढें यावे, एकदा आमच्यांनीं पुढें सरावे, असे कांहीं
 चालले होते, परंतु, समोरासमोर सरळ लढाईस आरंभ झाला नाही.
 सैन्याच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचे काम मेजर किली ह्याकडे सोपविले
 ते; आणि त्यानें कर्नल माक्षवेल ह्याच्या हुकुमाप्रमाणें वर्तवें, असें
 ठरविले होते. रात्री चांदणें पांढरें शुभ्र पडले होते. तेव्हां आमचे सैन्य,
 ह्यारे दाहा वाजल्यावर, त्या किळ्याकडे जावयास निघाले. ते जवळ
 आले आहे, असे दृष्टीस पडतांच किळ्यांतल्या लोकांनीं, तटावरून,
 त्यांच्या मार्गावर गोळ्यांचा केवळ पाऊस पाडिला. तेणेंकरून आमच्या
 लष्करास वाट देखील दिसेना. तरी, मोठ्या धैर्यानें आणि शांतपणानें
 आमच्या लोकांनीं तटापर्यंत प्रवेश केला. तेव्हां आंतले लोक घाबरून
 पळले, आणि आमच्या लोकांची सरशी झाली. आपले पाऊल वरेंच
 पुढें पडल्याच्या आनंदानें आमच्या शिपायांनीं जो त्रिवार जयशब्द
 ला, तो चांगला स्पष्ट आमच्या छावणींत ऐकायास आला. मग थो-
 ळ्याच वेळांत आमचे लोक शिज्यांवरून, भराभरा त्या तटावरून कि-
 ळ्यांत शिरले, आणि शत्रूकडच्या लोकांची एकसारखी कत्तल उडवून
 शिपला अमल बसवीत चालले. तेव्हां किळ्यांतले लोक, शस्त्रे टाकून
 वरून आपल्या जिवांचें रक्षण करण्याकरितां सैरावैरा धांवू लागले.
 त्या ह्यैसूरवेशी जवळ तीनशें लोक पडले. आणि एकंदर सगळ्या
 किळ्यांत बाराशें मरण पावले. त्यांत कांहीं बायकामुलेंही होती. ह्याच
 किळ्यांत किळेदार बहादुरखान हा पतन पावला. तो बराच शूर होता.
 भगदीं आणीबाणीच्या वेळीं आपल्या लोकांची जमवाजमव क-
 स पाहात होता. ते कांहीं साधले नाही. तेव्हां तो हातांत तरवार

घेऊन पळत सुटला. त्याच्या मार्गे आमचे दोन शिपाई लागले. त्या त्याला गोळ्या घालून आणि आपल्या संगिनींनीं कितीएक मोठमोठे जखमा करून ठार मारिले. त्याच्या प्रेतावर एक धोतर टाकिले होते आणि दुसरा सगळा दिवसभर तें तसेंच तटावर पडले होते. आमच्या सैन्यांतल्या सर्व लोकांनीं तें जाऊन पाहिले; आणि त्याच्या मुद्रेच्या व्यपणाचें त्यांस मोठें आश्चर्य वाटले. तो उंच, धडाखडा सत्तर वर्षां ह्यातारा पुरुष होता. त्याची सगळी दाढी पांढरी झाली होती, आणि ती त्याच्या बेंबीपर्यंत पडली होती. त्याजकडे पाहिले ह्मणजे एकादश अवतारी पुरुषाचें स्मरण व्हावें, अशी त्याची इभ्रत होती.—किछ्या आमचा प्रवेश झाल्यावर सुमारे एक घटकापर्यंत मारामारी आणि हाण हाणी चालली होती. परंतु ती लागलीच थांबली. आणि एका क्षणाजिकडे तिकडे शांतता झाली. किछ्यांत टिपूचे लोक एकंदर दोन हजारे होते. त्यांतले बहुतेक मारले गेले, आणि बाकीचे कैदेत ठेविले. आमकडील सुमारे वीस असामी पडले. हा किछा हातीं येण्यास फार त्रा पडेल, असें जें लार्ड कार्नवालिस ह्यास वाटत होतें, तें खरें होतें. कारण तो जितका बळकट असावा असें त्याला प्रथम वाटत होतें, त्याहून अधिक बळकट होता. आणि त्यावर टिपूनें युद्धाची आणि संरक्षणातयारी फार उत्तम प्रकारें ठेविली होती.—आमच्या छावणीभोंवतीं कितीएक मैल पर्यंत प्रदेश शत्रूंनीं अगदीं उजाड करून टाकिला होता तेथें एक देखील हिरवें पान दृष्टीस पडत नव्हतें. .... गवताची वा इतकी पडली होती कीं, दहा दिवसांत पांच हजार सरकारी बैल खायान मिळाल्यामुळे मेले. आणि युरोपियन शिपायांस खाण्यास तेथें मां मिळेना ह्मणून त्या कामाकरितां दररोज शंभर बैल मारावे लागले. अशी स्थिति होती, तरी लार्ड कार्नवालिस तिळभर देखील घाबरू नार्हीं. तो आपलें कर्तव्यकर्म मोठ्या शांततेनें आणि चातुर्यानें करूं होता. ह्यास्तव त्याचा जय झाला, हें योग्यच झालें.” ह्या हकीकत वरून बंगलूर किछा घेतांना इंग्लिशांस किती श्रम पडले, हें स्पष्ट मून येतें.

इकडचें हें लढाईचें प्रकरण आटोपल्यानंतर मनरो ह्यास अ वेगळ्याच प्रकारचें एक काम मिळालें, आणि तें त्याजकडे पुष्कळ

स राहून त्यांत त्याची मोठी वाहवा झाली. त्याचा प्रकार असा. बारामहाल हा प्रांत नुकताच इंग्लिश सरकाराच्या ताब्यांत आला होता. तेथे बहुतेक वस्ती हिंदु लोकांची होती. ते हिंदु लोक आपल्या इवडिलांच्या जुन्या रीतीप्रमाणे वागण्याविषयी पराकाष्ठेचे निग्रही होते. त्यांच्या प्रांतामध्ये पुष्कळ दिवस लढाया चालत होत्या, त्यांच्या गाने ते अगदी त्रासून गेले होते. आणि अशा लोकांवर आपल्या लोकांचा अमल बसवून आपले राज्य त्यांस आवडे असे इंग्लिश सरकारास करायाचे होते. आणखी त्या वेळी इंग्लिश सरकारच्या नौकरीमध्ये जे एतद्देशीय लोक होते, ते स्वराज्यांत लहानाचे मोठे झालेले, आणि लांचलुचपत खाण्याच्या कामांत पटाईत असे होते. त्यामुळे बारामहालाचा कारभार त्यांचे द्वारे चालविणे सरकारास योग्य वाटले नाही. ह्याकरिता, तद्देशी भाषा उत्तम प्रकारे समजणारे असे इंग्लिश कामदार त्या मुख्यावर नेमावे, असा त्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाणे कपतान रीद ह्यास त्यावर मुख्य नेमिले. आणि त्याने, आपणास मदत करण्याकरिता मनरो ह्यास मागून घेतले. अशा प्रकारे करून इ० स० १७९२ त मनरो हा बारामहाल प्रांतांत मुलकी कामदार झाला.

तेथून जून महिन्याच्या नवव्या तारखेस त्याने आपल्या जेम्स ह्या नांवाच्या भावास एक पत्र लिहिले. तो एका पलटणीत वैद्य होता. त्या पत्रांत अनेक प्रकारचा मजकूर आणि चांगला बोध आहे. त्याचा आशय असा.—“आह्मी आतां प्रांतांत फिरायास निघालो आहो. .... तुम्ही नित्यशः प्रातःकाळी उठून थोडासा व्यायाम करावा, आणि पलटणीतल्या मंडळींत मिळून मिसळून आनंदाने वेळ घालवावा. .... तीत तुम्हांला चांगले लोक पुष्कळ सांपडतील. .... तुम्हांला जर लोकांच्या रीतिभाती आवडल्या नाहीत, तर त्या वाईट आहेत झणून आवडत नाहीत, असे तुम्ही कधीही समजू नये. तर, तुम्हांला त्यांची पारख नाही, असे लक्षांत ठेवावे. .... कांहीं दिवस मंडळीत राहून राहा, झणजे, ज्या गोष्टी हल्ली तुम्हांस आवडत नाहीत आणि लक्षण वाटतात, त्या गोष्टी आवडू लागतील आणि पसंत होतील. .... अशी तुमची वृत्ति झाली झणजे, कांहीं दिवसांनी, युरोपांत राहणे चांगले किंवा हिंदुस्थानांत राहणे चांगले, ह्याचा तुम्हांला संशय पडू ला-

गेल. ....” ह्यावरून मनरो ह्यास मनुष्याच्या स्वभावाचें ज्ञान फां
चांगलें होतें, आणि तो आपल्या भावाच्या हिताविषयीं नेहमीं द
असे, असें स्पष्ट लक्षांत येण्यासारखें आहे.

त्यालाच दुसरें एक पत्र त्यानें तेथून पाठविलें. त्यांत असें लिहिते
आहे कीं, “ तुझाला स्वदेशीं जाण्याची जी इतकी उत्सुकता आहे
ती कांहीं दिवसांनीं कमी होईल, हें मी स्वतः आपल्या अनुभवावरून
तुझाला सांगतां. नेहमीं खोलींत कोंडून घेऊन एकलकोंडें होऊन बसणे
हें अगदीं वाईट आहे. तुझीं मंडळींत मिसळून त्यांजवरोबर मुलां
खेळ देखील खेळावे. युरोपांतल्या तत्वज्ञानी पुरुषांप्रमाणें महंत होऊं
बसूं नये. कारण, त्यांत कांहीं सुख नाहीं. सुख काय तें एकांतवासां-
आणि आपल्या पाठशाळाबंधूंच्या सहवासांत आहे, असें जें तुमच्या
डोक्यांत शिरलें आहे, तें अगदीं भ्रांतिमूलक आहे. हें मत तुझीं सो-
डून दिलें पाहिजे. पहा. आपण शाळेमध्ये शिकत असतो, तेव्हां आ-
पल्या वर्गांत किंवा शाळेंत जे कोणी मुलगे असतात, त्यांतून आपल्या
आवडीप्रमाणें आपणांस स्नेही निवडून घ्यावे लागतात; आणखी कांहीं लोक
आकास्मिक सहवासानें आपले स्नेही होतात. त्यास खेळ वगैरे अनेक
बालिश कारणें असतात. ते शाळेंतले स्नेही पुढें प्रौढ वयामध्ये अगदीं
वेगळ्या प्रकारचे मनुष्य आपणांस वाटतात. कारण, तेव्हां आपली सा-
रासार विचारबुद्धि चांगली वाढलेली असते. हें तूं चांगलें लक्षांत
ठेव. ....” ह्यांतही मनरो ह्याचे पोक्त विचार दिसून येतात. अशी
त्याचीं आणखी पांचचार पत्रें छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. परंतु, त्यां-
तले विषय आमच्या मराठी वाचणाऱ्यांस रुचण्यासारखे नाहींत, ह्मणून
त्यांतला सारांश येथें देत नाहीं.

बारामहाल हा प्रांत ह्यैसूरवाल्यांकडून इंग्लिशांस मिळाला होता
हें वर सांगितलेंच आहे. तो हैदर आणि टिपू ह्यांच्या अमलाखाली
होता, तेव्हां ते तेथें मक्त्याच्या मामलती देत असत. आणि जे कोणी
मामलती घेत, ते रयतेस पिळून तिजपासून दुप्पट पैसा काढून एक
ह्यैसूर सरकारास देत, आणि बाकीचा आपण ठेवीत. ही वहिवाट
नरो साहेबानें एकदम बंद केली. आणि दरसाल कुळाच्या शेतांची फ
हाणी करून, त्यांच्या उत्पन्नाच्या मानानें त्यांजवर सारा बसविण्य

पति चालू केली. तिच्या योगानें रयतेस फार सुख झालें. त्या प्रांता-
 येणें ओसाड जमीन पुष्कळ होती. तिची मोजदाद करून, ती त्यानें
 रकारी ह्मणून आपले ताब्यांत ठेविली, आणि, लोकसंख्या जसजशी
 जाईल, तसतशी ती त्यांस द्यावयाची, असें ठरविलें. गांवच्या
 एक अधिकाऱ्यांचे वंशपरंपरेनें चालणारे हक्क मुसलमानांच्या अं-
 दीच्या अमलांत अगदीं नाहींतसे झाले होते, ते, चौकशी करून,
 नें ज्यांचे त्यांस दिजे. येणेंकरून सर्व गांवकरी लोकांस इंग्रजांचें
 त्या आवडूं लागलें. परकीय राज्याखालचा मुलुख आपल्या ताब्यांत
 आला ह्मणजे त्यांतील लोकांचीं मनें वश करून घेण्यास कोणकोणते
 पाय योजिले पाहिजेत, हें मनरो ह्यास उत्तम प्रकारें कळत होतें
 असें दिसतें.

एके वेळीं कावेरीनदीच्या तीरीं एरोद ह्या ठिकाणासमोर तो मुकाम
 ठरून राहिला होता. तेथून त्यानें इ० स० १७९९ च्या जानेवारी
 महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस आपल्या बापास एक लांबचलांब पत्र
 लिहिलें. त्यांतल्या मुख्य मुख्य गोष्टी येणेंप्रमाणें:—“समुद्रकिना-
 राच्या जमिनींवर जर लागवड झाली, तर तीपासून सरकारास पुष्कळ
 आयदा होईल. परंतु, हें कृत्य करण्यास योग्य मनुष्य पाहिजेत; ही
 एक मोठी अडचण आहे. .... प्रांताची भाषा चांगली येत असल्या-
 व्हावून कोणाही मनुष्यास त्याचा कलेक्तर नेमूं नये. .... ह्या देशांतले
 एक जसे भोळे दिसतात, तसे ते खरोखर भोळे नाहींत. ते आमचे-
 रखे पक्के आहेत. .... दरसाल पाहणी करून सारा ठरविणें ही
 हे देखील अडाणीपणाची आहे. ती बंद करून दाहावीस किंवा पं-
 चवर्षांच्या करारानें कुळांस जमिनी देण्याची वहिवाट घातली पा-
 ही मुदत देखील फार दिवसांची नसावी. कारण, पिढ्यापिढी
 ने वापरण्याची सवय लोकांस लागली, ह्मणजे ते आपणांस जमि-
 नें अल्लक समजू लागतील. आणि ही त्यांची समजूत आमचें राज्य
 आपणें निरंतर चालण्यास कदाचित् बाधक होईल. ह्मणून जमि-
 नें वारंवार बदलून, योग्य कारणांवरून, सारा कमजास्त करणें
 आवश्यक आहे. ह्मणजे आह्मी शेतकरी स्वतंत्र आहों, असें
 वाटें देतां कामास नये. त्याप्रमाणेंच, आमच्या ताब्यांतल्या प्रां-

तांचें रक्षण करण्यास पुरे असें सैन्य आमच्या सरकारानें ठेविल्याव
चून आमच्या राज्याचें उत्पन्न वाढावयाचें नाहीं. कारण, सैन्य कम
असल्यामुळें आसपासचे राजे आपलीं सैन्यें आमच्या देशांत लुटण्यास
पाठवितात, आणि त्यांस त्रासून आमची प्रजा जीव बचावण्याकरित
कोठें तरी निघून जाते. हेंच उत्पन्न कमी होण्याचें किंवा न वाढण्यां
मुख्य कारण होय. आमच्या प्रांताच्या संरक्षणास निदान साहासा
हजार स्वार पाहिजेत. इतके स्वार दाहा वर्षेपर्यंत ठेवण्यास जो ख
लागेल, त्याच्या दसपट किमतीच्या मालमत्तेचा नाश, हे स्वार नसत
तर, परराज्यांतले लुटारू लोक साहा महिन्यांचे आंत करितील. सांप्रत
कालीं आमचें लष्कर काय तें पायदळ आहे. स्वार मुळींच नाहींत. हे
ठीक नाहीं. संकटसमय प्राप्त झाला असतां हें नुसतें पायदळ कांहीं
उपयोगी पडावयाचें नाहीं. कारण आमच्या शत्रूंपार्शी स्वार पुष्कट
आहेत. त्यांनीं जर आमचा एकदा पराभव केला, तर आह्मांस मुळींच
देशत्याग करण्याचा प्रसंग यावयाचा. आह्मी शत्रूंचा पराभव केला
तर त्यांस फारशी हानि सोसावी लागवयाची नाहीं. कांकीं, त्यांचा
पाठलाग आह्मांस करितां यावयाचा नाहीं. पण जर त्यांनीं एकवार
आमचा पराभव केला, तर लागलीच आमची पांचांवर धारण बसते
इ० स० १७८१ त हैदर जो आमच्या सरकाराशीं लढत होता
त्याचें सगळें धोरण हेंच होतें. फार काय सांगावें, त्यानें सर ऐरकूट
साहेबाचा जर एकदा कोठें चांगला पराभव केला असता, तर, मद्रा
खेरीज करून सगळा करनाटक प्रांत तेव्हांच त्याचे हातीं लागला अ
सता. आतां टिपू जर चार पांच हजार स्वार घेऊन करनाटकांत शि
रला, तर, त्याशीं लढण्याकरितां आमच्या सैन्याची जमवाजमव कर
ण्यास अतिशयित प्रयास पडतील. .... ह्याकरितां स्वार पाहिजेत
हे स्वार पांच वर्षेपर्यंत जर देशांत ठेविले, आणि त्यांच्या योगानें उ
त्तम बंदोबस्त राहून जर प्रांताची स्थिति सुधारली, तर, ह्यांच्या खर्चा
तकें किंवा कदाचित् अधिकही उत्पन्न देशांतून निघेल. .... ह्या देशांती
लोकांस जुन्या चालींमध्ये बदल करण्याची मोठी चीड आणि नावड अ
खरी. तरी ती गोष्ट त्यांच्या लष्कराच्या व्यवस्थेस बरोबर लागू अ
असें दिसत नाहीं. आमची लढण्याची आणि कवाडतीची रीति पा

देशांतील राजांनी ती आपल्या लष्करांत चालू केली आहे. हें त्यांच्या सांप्रतच्या लढण्याच्या प्रकारावरून स्पष्ट दिसत आहे. एवढ्याशा मुदतीमध्ये हैदर, शिदा आणि टिपू ह्यांच्या लष्करांत, आमच्या नमुन्यावर जी सुधारणा झाली आहे, तिच्या मानानें आणखी तीस वर्षे जर त्यांच्यांत अधिकाधिक सुधारणा होत गेली, तर ती आमच्या सैन्यास आटोपेनातशीं होतील, असें मोठें भय आहे. च माझे ह्मणणें असें आहे कीं, आमच्या उत्तम कवाईत शिकवणाऱ्या दोन पलटणी निजामाकडे ठेवणें हें त्यास आह्मांशीं लढण्यास आवकविणें आहे. असा आपल्या हातानें आपल्या पायांवर धोंडा पाडून ठेवूं नये. आमच्या पलटणींच्या नमुन्यावर निजामानें वीस नव्या पलटणी तयार केल्या आहेत. आमच्या लोकांच्या डोक्यांत असें एक वेड पसरलें आहे कीं, मराठ्यांस धाकांत ठेवण्यास आपला दोस्त जी निजाम त्याजपाशीं असें उत्तम सैन्य तयार असलेंच पाहिजे. परंतु, खरें केलिलें असतां, आह्मांस निजाम आणि टिपू ह्यांपासून जितकें भय आहे, तितकें मराठ्यांपासून नाहीं. कारण, मुसलमान लोक हे, परकीय लोकांच्या कोणत्याही रीतींचें अवलंबन करण्याचे कामीं हिंदूपेक्षां अधिक उत्सुक असतात, आणि, स्वधर्मप्रसाराच्या त्यांच्या इच्छेमुळे त्यांस स्वराज्य वाढविण्यास विशेष आवेश चढतो. माझी तर अशी तारी झाली आहे कीं, मराठे हे जर त्या दोन मुसलमानी राज्यांवर लढे करून त्यांस जर्जर करतील, तर सांप्रत कालीं आमच्या राज्यास भय आहे, त्यांतलें पुष्कळ कमी होईल. आणखी, आमच्या राज्यास हळडा करून विशेष लाभ नाहीं, असें त्यांस दिसून येईल; आणि ते आपसांत लढाया करूं लागतील. असें झालें ह्मणजे आमचें राज्य सुरक्षित राहिल; आणि, ते असे आपसांत तंडू लागले ह्मणजे आपली लढाईची रीति जी थोडीशी त्यांनीं उचलिली आहे, ती ते संपुष्टात विसरून जातील. .... " हें पत्र पुष्कळ चमत्कारिक विचारानें भरलें आहे. एतद्देशीय लोकांचा स्वभाव, त्यांची जमिनीवर सत्ता, देशीय राजेरजवाडे, आणि त्यांच्या ताब्यांतलीं लष्करें, ह्यांविषयीं गोष्टी ह्यांत सांगितल्या आहेत, त्या फार विचार करण्यासारख्या मानें.